

היש סדר לשבעת המינים? עיון במשנה ובתוספתא

פעמים רבות מוזכרים במשנה ובתוספתא צירופים שונים של פרות משבעת המינים. מטרת מאמרנו לבחון האם קיימים קווים מנחים לסדר אזכור המינים במקורות השונים. לכאורה ניתן היה לצפות שסדר הזכרת שבעת המינים שנשתבחה בהן ארץ ישראל במשנה ובתוספתא יושפע מסדר הזכרתם בפסוק בדברים (ח', ח): "ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש"¹. אך מעיוננו עולה שפרט למקורות בודדים, שעליהם נעמוד בהמשך המאמר, סדר הזכרת פרות שבעת המינים שונה מסדר הזכרתם בפסוק. נפתח בסקירה קצרה של סדר הזכרת שבעת המינים במקרא כדי לעמוד על עקרונות ראשוניים בעניין זה.

א. שבעת המינים במקרא

במקורות אחדים בספרי הנביאים מוזכרים שבעת המינים, ונזכיר כמה מהם. בספר יואל, בהקשר של מכת הארבה ופגיעה, נאמר (א', יא-יב): "הבישו אכרים הלילו כרמים על חטה ועל שערה כי אבד קציר שדה. הגפן הובישה והתאנה אמללה רמון גם תמר ותפוח כל עצי השדה יבשו כי הביש ששון מן בני אדם". גם הנביא חגי ניבא על הרעב ועל תוצאותיו: "העוד הזרע במגורה ועד הגפן והתאנה והרמון ועץ הזית לא נשא מן היום הזה אברך" (חגי ב', יט).

¹ שבעת המינים שומרים על מרכזיותם אף בתקופת חז"ל. על כך ניתן ללמוד מדברי התנאים על ציווי התורה על הבאת הביכורים "ולקחת מראשית כל פרי האדמה" (דברים כ"ו, ב). התורה אינה מציינת על אלו פרות מדובר, וחז"ל מגדירים במשנה - "אין מביאין בכורים חוץ משבעת המינים" (משנה ביכורים פ"א מ"ג).

סדר חשיבותם של הפרות בתקופת חז"ל זהה לחשיבותם בתקופת המקרא, פרט, אולי, לתמר, שקיבל חשיבות יתרה בתקופת חז"ל. כך ניתן ללמוד ממטבעות מימי המרד ברומאים ומימי מלחמת בר כוכבא. אף הרומאים טבעו במטבעות את דמות יהודה השבויה היושבת תחת התמר. חשיבותו הגדולה של התמר ניכרת גם ממפת מידבא שמן המאה השישית לספירה. במפה זו התמר הוא העץ הבולט ביותר בקטע המתאר את בקעת הירדן ואת האתרים מסביב לים המלח. יש בידינו עדויות מרובות על גידול תמרים בהיקף גדול ביריחו בתקופת הבית השני ובימי המשנה והתלמוד (עיון משנה פסחים פ"ד מ"ח; ירושלמי פסחים פ"ד ח"ט, לא ע"ב; תוספתא ביכורים פ"א ה"ה [מהד' ליברמן, עמ' 287], ועוד).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בשני מקורות אלו המינים מוזכרים כסדרם בספר דברים. לעומת זאת במספר מקורות בתורה הסדר הוא שונה. המרגלים המגיעים לארץ כנען נפגשים בפרות אלו: "ויבאו עד נחל אשכל ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד וישאֵהו במוט בשניִים ומן הַרְמַנִים ומן הַתְּאֵנִים" (במדבר י"ג, כג). בעת הליכתם של ישראל במדבר, כאשר סבלו ממחסור במים, התלונן העם בפני משה: "ולמה העליִתֵנו ממצרים להביא אֶתֵנו אל המקום הרע הזה, לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון ומים אין לשתות" (במדבר כ', ה). בשני המקורות בספר במדבר מוזכרת חטיבת הפרות: גפן, תאנה ורימון בסדר שונה, השונה גם מסדר הזכרתה בספר דברים. נעמוד כעת על משמעות סדרם של שבעת המינים במקור בספר דברים, וננסה בהמשך לגלות את משמעות שינוי הסדר בסיפור המרגלים ובסיפור תלונותיהם של ישראל. למדנו בברכות (מא ע"א):

דאמר רב יוסף ואיתימא רבי יצחק: כל המוקדם בפסוק זה מוקדם לברכה שנאמר, "ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון ארץ זית שמן ודבש".

מסביר רש"י (שם, ד"ה ופליגא וכו'): "הא דרבי יצחק דאמר המוקדם קודם לברכה, אלמא קרא לשבח ארץ ישראל בא, שיש בה פרות החשובים הללו ומנאן כסדר חשיבותן". אלא שהגדרת "המוקדם" אינה פשוטה והתלבטו בה שם (ע"ב) האמוראים רב חסדא ורב המנונא:

רב חסדא ורב המנונא הוו יתבי בסעודתא, אייתו לקמייהו תמרי ורמוני, שקל רב המנונא בריך אתמרי ברישא. אמר ליה רב חסדא: לא סבירא ליה מר להא דאמר רב יוסף ואיתימא רבי יצחק: כל המוקדם בפסוק זה קודם לברכה? אמר ליה: זה שני ל"ארץ", וזה חמישי ל"ארץ". אמר ליה: מאן יהיב לן נגרי דפרזלא ונשמעינך [= מי יתן לנו רגלי ברזל ונשמך ונלך אחריך תמיד (רש"י שם)].

מקריאת ההתפעלות של רב חסדא עולה שגם הוא מקבל את דעת רב המנונא, שה"ארץ" השנייה - "ארץ זית שמן ודבש" - הפסיקה העניין, וכל הסמוך ל"ארץ" זו חשוב יותר מהמאוחר ממנו ל"ארץ" הראשונה. לכן התמרים, לדוגמה, קודמים לענבים, מכיוון שהם שניים ל"ארץ" וענבים שלישיים ל"ארץ".²

סדר הפסוק על פי חשיבות הפרות אינו תואם לסדר הבשלת הפרות, שהרי סדר ההבשלה ברוב חלקי ארץ ישראל הוא: שעורה, חיטה, תאנה, גפן, רימון, תמר וזית.

² אף הירושלמי (ברכות פ"ו ה"ד, י ע"ג) סובר שסדר הקדימה הוא על פי הסמיכות למילים "ארץ": "היו לפניו מינין שבעה על איזה מהן מברך: תמן אמרין כל הקודם למקרא קודם לברכה, וכל הסמוך לארץ קודם לכל". דעה זו נפסקה להלכה (שו"ע או"ח ריא, ד) וסדר הקדימה בברכות הוא כדלהלן: חטה, זית, שעורה, תמר, גפן, תאנה ורימון.

אף על פי כן הראה י" רוזנסון, שסדר הפרות בפסוק בדברים הוא שילוב בין סדר חשיבותם לסדר הבשלתם.³ שבעת המינים מחולקים לשלוש קבוצות: הדגן - חיטה ושעורה, התירוש - גפן, תאנה ורימון, והיצהר - זית ותמר. שלוש הקבוצות מסודרות על פי סדר ההבשלה, שהרי הדגניים הם הראשונים להבשלה, לאחר מכן מבשילים הגפן התאנה והרימון ורק בסוף מבשילים הזית והתמר. עם זאת, הסדר בכל קבוצה אינו סדר ההבשלה אלא סדר החשיבות, שהרי השעורה נקצרת לפני החיטה, התאנה מבכירה לפני הגפן, וגדידת התמרים מתבצעת בדרך כלל לפני מסיק הזיתים.

זכור בתלונות בני ישראל למשה מציינים הם שהמדבר הוא מקום ללא "זרע ותאנה וגפן ורימון ומים אין לשתות" (במדבר כ', ה). סדר הפרות כאן הוא סדר ההבשלה, שהרי המתלוננים לא באו לציין את שבחה של ארץ ישראל אלא את המחסור שחשו בפרות אלו, ולכן מתאים יותר לציין אותם בסדר הבשלתם.⁴

בסיפור המרגלים מציינת התורה "ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד, וישאהו במוט בשנים ומן הרמונים ומן התאנים" (שם י"ג, כג). סדר הזכרת שלושת המינים מוקשה ביותר, שהרי אין כאן לא סדר החשיבות (גפן, תאנה ורימון) ואף לא סדר ההבשלה (תאנה, גפן ורימון).

ייתכן שהסדר בכתוב הוא על פי גודלם של הפרות. ראשית אשכול ענבים שעליו נאמר "וישאהו במוט בשנים", לאחר מכן הרימונים, ולבסוף התאנים הקטנות יחסית, וכל זאת מתוך כוונה להבליט את הפרות העושים את הרושם החזק ביותר.⁵

ואולי הכתוב מציין את הסדר שבו קטפו המרגלים את הפרות. בתחילה לקחו הם מן הענבים המצויים לרוב באזור חברון, ורק בסוף דרכם, לפני חזרתם, לקחו הם מן התאנים הרגישות שאינן יכולות להישמר זמן רב.

ב. שבעת המינים במשנה

הסדר בהזכרת פרות שבעת המינים

פעמים רבות מוזכרים במשנה צירופים שונים של פרות משבעת המינים. נזכיר כאן את עיקרי המקורות, וננסה לעמוד על הסדר שבו הוזכרו הפרות.⁶ שנינו בברכות פ"ו מ"ח:

אכל תאנים וענבים ורימונים מברך עליהן שלוש ברכות דבי ר' גמליאל...

³ י" רוזנסון, חודש וטבע - מעגל השנה במקורות ישראל, תשנ"ה, עמ' 43.

⁴ הרב מ"ש הכהן מדווינסק מסביר ב"המשך חכמה" (ירושלים תש"מ, עמ' קע, ד"ה "לא מקום זרע") שעל חסרונם של הזית והתמר לא יכלו לקבול, שהרי היה להם מן, ועליו נאמר שהכיל בתוכו דבש ושמן - "ויטעמו קציחת בדבש" (שמות ט"ז, לא), "והיה טעמו כטעם לשד השמן" (במדבר י"א, ח).

⁵ עיין אף במדרש המובא ברש"י (שם, ד"ה וישאהו וכו'): "לפי שכל עצמם להוציא דבה נתכוונו, כשם שפריה משונה כך עמה משונה".

⁶ הציטוטים מן המשנה הם על פי כתב יד קויפמן. שינויי נוסח חשובים יצוינו במקומם.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

בסדר זה נוקטת אף המשנה בביכורים פ"ג מ"א :
כיצד מפרישים את הבכורים? יורד אדם לתוך שדהו ורואה **תאינה שביכירה**
אשכול שביכר רמון שביכר, וקושרן בגמי ואומ' הרי אלו בכורים.

וכן הסדר בהמשך במשנה ג :

הקרובים מביאים **תאינים וענבים**, הרחוקים מביאין גרוגרות וצימוקים...

במסכת ביכורים פ"א מ"ג מוזכרים מינים נוספים משבעת המינים :
אין מביאין ביכורים חוץ משבעת המינים, לא מן **התמרים** שבהרים ולא מן
הפירות שבעמקים ולא **מזיתי שמן** שאינן מן המובחר.⁷

בעדי נוסח אחדים לשון המשנה בברכות היא : "אכל ענבים ותאנים ורמונים...".⁸ גם
לגבי המשנה בביכורים (פ"ג מ"א) אנו מוצאים אצל גאונים וראשונים שינויים בנוסח
המשנה : "ורואה אשכול שביכר תאנה שביכרה ורמון שבכר".⁹ שינויי נוסח אלו מעמידים
את סדר הַפְּרוֹת במשניות כסדר הופעתם במקרא.
על אף ההתאמה לסדר שבפסוקים, רוב רובם של עדי הנוסח אינם מקבלים נוסחים
אלה. אף פרשני המשנה קיבלו את הנוסח ה'יקשה' וניסו לבארו. בעל 'מלאכת שלמה' כותב
על משנת ברכות :

"ל דלא זו אף זו קתני ולרבנותא דרבן גמליאל, כלומר לא מבעיא תאנים דמידי
דזיין הוא דמברך ג' ברכות, אלא אפילו ענבים דלא זייני כל כך כמו תאנים נמי
מברך ג' ברכות. והדר קתני רמון דלא מבעיא דלא זיין אלא אדרבא מעכל ואפילו
הכי סבירא ליה לר"ג דמברך עליו ג' ברכות."¹⁰

פתרון זה הוא מקומי בלבד, ואינו מבאר את שאר המשניות שהובאו לעיל ושיובאו
בהמשך.

התוי"ט בפירושו למשנה זו מביא הסבר כללי שעשוי לפתור את כל המקורות שהובאו
לעיל. וכך כותב הוא : "וי"ל דקרא דאתא למימר בשבח ארץ ישראל, הקדים המשובח

⁷ בכתב יד מינכן של ש"ס בבלי : "ולא מפירות שבעמקים ולא מתמרים שבהרים..."

⁸ ראה : משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, א, ירושלים תשל"ב, עמ' נז והערה 76.

⁹ ראה : משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, ב, ירושלים תשל"ה, עמ' תכז והערה 3.

¹⁰ בדרך זו נוקט אף האדמו"ר צ"א שפירא בספרו והיה ברכה, ירושלים תשי"ח, עמ' פ"ח, והוא אף מחדד
את ההבדל בין המשנה לכתוב בספר דברים. בכתוב מוזכרת הגפן שהיא היין היוצא מהענבים, ומכיוון
שהיין מרווה ומסעידי יותר מן התאנים, הגפן קודמת. אך במשנה מדובר על ענבים, ומכיוון שהתאנים
מזינות יותר הן קודמות.

הרש"ש (בפירושו על מסכת ברכות מד ע"א, ד"ה במשנה - אכל תאנים), סובר שהמשנה נקטה את סדר
הפסוק מספר במדבר כ', ה : "לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון ומים אין לשתות". ייתכן שהרש"ש מבאר
כתוי"ט שיובא הלך שהסדר במשנה הוא סדר ההבשלה, וזה הסדר בכתוב בספר במדבר.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יותר, וכדאמרינן 'כל המוקדם בפסוק מוקדם לברכה', והתנא דמיירי באכילתן מקדים המתבשל תחלה".

אכן מוצאים אנו מקורות רבים נוספים¹¹ שבהם סדר הפרות הנזכר במשנה הוא סדר ההבשלה, כגון מעשרות פ"ב מ"ו:

האומר לחבירו הא לך איסר זה בעשרים תאנים שאבור לי - בורר ואוכל. באשכול שאבור לי - מגרגר ואוכל. ברימון שאבור לי - פורט ואוכל... באבטיח שאבור לי סופף ואוכל. אבל אם אמר לו בעשרים תאנים אלו, בשני אשכולות אלו, בשני רימונים אלו, בשני אבטיחים אלו...

וכגון שביעית פ"ח מ"ו:

תאנים שלשביעית אין קוצין אותן במוקצה, אבל קוצה הוא בחורבה. אין דורכין ענבים בגת, אבל דורך הוא בעריבא ואין עושין זיתים בבד ובקוטכא, אבל כותש ומכניס לבודידא...¹²

¹¹ בפנים הבאנו שני מקורות וכדי לא להלאות את הקורא נציג את שאר המקורות בהערה. **שביעית פ"ד מ"י**: "מאמתי אין קוצצין את האילן בשביעית... ובית הלל אוי החרובין משישלשו והגפנים משיגרעו הזיתים משיניצו".

תרומות פ"ח, מ"ו: "ניקורי תאנים וענבים הקישואים והדילועים והאבטיחים והמלפפונות אפילו הן ככד אחד...".

מעשרות פ"א מ"ב: "מאמתי הפירות חייבין במעשרות? התאנים משיחלו, והענבין והאבטיח משהבאישו, האוג והתותים משיאדימו וכל האדומים משיאדימו, הרימונים משימסו, התמרים משיטילו שאור. הפרסקין משיטילו גידים והאגוזים משיעשו מגורה". [האוג והתותים שובצו בין פרות שבעת המינים שלא לפי סדר הבשלתם. הדבר נובע, כנראה, מהדמיון החיצוני שבין פרות האוג והתותים לבין הענבים].

מעשרות פ"א מ"ח: "העיגול משיחליקנו. מחלקים בתאנים וענבים שלטבל...". [בשאר כתבי היד "מחליקין"].

מעשרות פ"ג מ"ד: "מצא קציצות בדרך, אפילו בצד שדה קציצות וכן תאינה שהיא נוטה על דרך ומצא תחתיה תאנים, מותרות משם גזל ופטורות מן המעשרות. הזיתים והחרובים חייבים...".

מעשרות פ"ג מ"ט: "גפן שהיא נטועה בחצר נוטל את האשכול, וכן ברמון וכן באבטיח". [בכתב יד פריז (משנה עם פירוש הר"מ בתרגום עברי) נכתב ב"אבטיח וכן ברמון"].

נדרים פ"א מ"ה: "...נדרה מן התאנים וסבור שנדרה מן הענבים, מן הענבים וסבור שנדרה מן התאנים הרי זה יחזור ויפרי".

נדרים פ"א מ"ו: "אמרה קונם תאנים וענבים אלו שני [בכתב יד קיימברידג' "שאני"] טועמת קיים...". **בבא מציעא פ"ה מ"ז**: "אין פוסקין על הפרות עד שיצא השער. [בנוסח המשנה בדפוסים הבבלי נוסף המשפט: "יצא השער פוסקין ואע"פ שאין לזה יש לזה"]. היה הוא תחילה לקוצרים פוסק עמו על הגדיש ועל העבט שלענבים ועל המעטן של זיתין ועל הביצים שליוצר...".

בבא מציעא פ"ז מ"ד: "היה עושה בתאנים לא יאכל בענבים, בענבים לא יאכל בתאנים...".

כריתות פ"ד מ"ג: "אמר רבי יהודה אפילו נתכוון ללקט תאנים ולקט ענבים, ענבים ולקט תאנים...". הדין הראשון במשנה מתייחס לדרך המותרת לקוץ תאנים, ולכן הסדר הננקט הוא סדר ההבשלה, אף שההלכות הבאות דנות במשקאות הפרות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לעתים נוסח המשנה בדפוסים אינו תואם את העיקרון שציינו, אך בדיקה בכתב יד קויפמן מגלה שהעיקרון נכון גם במקרים אלה. הנה שתי דוגמות:

נוסח המשנה שבדפוסים ביבמות פט"ו מ"ב הוא: "אמרו להן בית שמאי: אחת הבאה מן הקציר ואחת הבאה מן הזיתים ואחת הבאה מן הבציר..." לפי נוסח זה המשנה אינה כסדר ההבשלה. אך בכתב יד קויפמן הנוסח הוא: "...אמרו להן בית שמי: אחד הבאה מן הקציר ואחד מן הבאה מן הזיתים ואחד הבאה ממדינת היס", והכול אתי שפיר.

משנה עבודה זרה פ"ה מ"ב:

יין נסך שנפל על גבי ענבים ידיחן והן מותרות ואם היו מבקעות אסורות. נפל על גבי תאנים או על גבי תמרים, אם יש בהן בנותן טעם אסור. מעשה בביתוס בן זונין...

זה נוסח המשנה בדפוסים, והסדר על פיו מוקשה. אולם בכתב יד קויפמן וכן בכתב יד קיימברידג' הנוסח הוא: "יין נסך שנפל על גבי ענבים ידיחם והן מותרות אם היו מבוקעות אסורות. מעשה..." לפי נוסח זה אין כל קושי, שהרי אין התייחסות במשנה לתאנים ולתמרים.

הסדר בהזכרת עצי שבעת המינים

לעומת משניות אלו, שהמכנה המשותף להן הוא הזכרת הפרות על פי סדר הבשלתם, מוצאים אנו מספר משניות שבהן הסדר שונה. כלאים פ"ו מ"ה:

אי זה הוא אילן סרק? כל שאינו עושה פירות. רבי מאיר אומר: הכל אילן סרק חוץ מן הזיית ומן התאנה.

תמיד פ"ב מ"ג:

כל העצים כשרים חוץ משלזית ומשלגפן, אבל באילו רגלים במורביות שלתאינה ושלגוגז ושלעץ שמן.¹³

במשניות אלה הוקדם הזיית לגפן או לתאנה. סדר זה אינו סדר ההבשלה וגם לא סדר הזכרתם בפסוק בדברים "ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש" (ח', ח).

¹³ וכעין זה כתובות פ"ח מ"ה: "נפלו לה זיתים וגפנים, הזקנים יימכרו לעצים וילקח בהן קרקע והוא אוכל פירות..."

לדעתנו, לא נקטו המשניות בסדר ההבשלה, משום שבכל המשניות אין מדובר על הפרות אלא על העצים עצמם, במנותק מפרותיהם,¹⁴ ולכן יש מקום להזכירם על פי סדר חשיבותם. כאמור, לדעת רב המנוגא (ברכות מ"א ע"ב), וכן הדעה בירושלמי (לעיל, הערה 2), מכיוון ש"ארץ" השנייה הפסיקה את הסדר, קודם הזית לתאנה ואף לגפן. לעומת זאת, במקרה שהמשנה מתייחסת לנטיעתם של העצים, מקדימה היא את הפרות המקדימים להבשיל, מכיוון שהנטיעה היא, בדרך כלל, לשם הפרות העתידיים לצמוח. כך במשנה כלאים פ"א מ"ח:

אין נוטעין יחור שלתאנה לתוך החצוב שהוא מקירו. אין תוחבין זמורה שלגפן לתוך האבטיח, שתהא זורקת מימיה לתוכו, מפני שהוא אילן בירק...

הסדר במשקאות היוצאים משבעת המינים

עוד מוצאים אנו כמה משניות העוסקות בפרות שבעת המינים, שסדר הזכרת הפרות בהן אינו סדר ההבשלה:

תרומות פ"א מ"ד:

אין תורמין זיתין על שמן ולא ענבים על יין...

תרומות פ"א מ"ח:

אין תורמין שמן על זיתים הניכתשים ולא יין על הענבים הנידרכות...¹⁵

¹⁴ במשנה שביעית פ"ד מ"י שהוזכרה לעיל (הערה 11), אמנם מדובר על מועד איסור קציצת האילן בשביעית, אך הזמן הקובע הוא ההבשלה של הפרי, ולכן הסדר הננקט הוא סדר ההבשלה.

¹⁵ מקורות נוספים אנו מצייגים בהערה (כדלעיל, הערה 11):

תרומות פ"א מ"ט: "ותורמין שמן על זיתים הנכבשין ויין על ענבים לעשותן צימוקין".

תרומות פ"א מ"ג: "אין עושין תמרים דבש ולא תפוחים ולא תפוחי יין ולא סיתוונות חומץ, ושאר כל הפירות אין משנין אותן מיביריתן בתרומה ובמעשר שני אלא זיתים וענבים בלבד. אין סופגים ארבעים משום עורלה אלא על היוצא מן הזיתים ומן הענבים. אין מביאין ביכורים משקין אלא היוצא מן הזיתים ומן הענבים..."

עדייות פ"ה מ"ב: "...ותורמין זיתין על השמן וענבים על היין כדברי בית שמי..."

טהרות פ"ג מ"ג: "טמא מת ששחט זיתים וענבים כביצה מכוון טהור..."

טבול יום פ"ג מ"ו: "היה אוכל זיתין פצועין תמרים רטובות וכל שהיא רוצה למוץ את גרעיניתו". אבל השווה הנוסח שבכתב יד קיימברידג': "היה אוכל זיתים גובים ותמרים יבשות, כל שאינו רוצה למוץ את גלענתו...". המשנה מדברת על אדם טהור שאוכל זיתים מבוקעים ותמרים רטובים והוא מעוניין רק במציצת נוזל הפרי והגרעין.

עוקצים פ"ג מ"ו: "...פריצי זיתין וענבים בית שמי מטמין ובית הלל מטהרין..." המשנה מתייחסת לזיתים ולענבים קשים שבעת הדריכה נפרצים ויוצאים מתחת הקורה (ראה תוספתא פ"ג ה"ו וברמב"ם הל' טומאת אוכלים א, יב). הזיתים והענבים אינם מיועדים לאכילה אלא לדריכה עבור היין והשמן. כאמור, בכל המשניות הללו הפרות הנוכרים אינם מסודרים בסדר הבשלתם.

המכנה המשותף למשניות אלו (ולא לה המובאות בהערה) הוא שבעיקרן אין הן עוסקות בזיתים, בענבים ובתמרים, אלא **במשקה היוצא מהם** - שמן, יין ומיץ התמר. ייתכן שלכן העדיף התנא לְשְׁנוֹתָם בסדר החשיבות של הפסוק ולא על פי סדר ההבשלה. יש מקום לסטות מסדר התורה רק כאשר מדובר על מפגש האדם עם הפרות עצמם, ולא עם המשקים היוצאים מהם.

הסדר בהזכרת סלי שבעת המינים

שבעת המינים מופיעים על פי סדר הבשלתם גם במשניות העוסקות בפרות הנתונים בסלים:

דמאי פ"ב מ"ה:

רבי יוסי אומר סלי **תאינים** וסלי **ענבים** וקופות שלירק בזמן שהוא מוכרן באכסרה פטור.¹⁶

מעשר שני פ"א מ"ד:

...סלי **תאינים** וסלי **ענבים** עם הכלי לא יצאו דמי כלי לחולין.¹⁷

לעומת זאת, בכמה משניות העוסקות בסלים סדר הפרות מתאים דווקא לסדר החשיבות ולא לסדר ההבשלה:

מעשר שני פ"ג מ"ו:

פירות שניגמרה מלאכתן ועברו בתוך ירושלים יחזור מעשר שני שלהם ויאכל בירושלים, ושלא ניגמרה מלאכתן סלי **ענבים** לגת וסלי **תאינים** למוקצה...¹⁸

מקוואות פ"ז מ"ג:

הדיח בו סלי **זיתים** וסלי **ענבים** ושינו מראיו כשר...

מכשירין פ"ה מ"א:

השוקל ענבים בכף מאזנים היין שבכף טהור עד שיערה לתוך הכלי, הרי זה דומה לסלי **זיתים וענבים** שהן מנטפים.

מכשירין פ"ו מ"ח:

אמר לו סלי **זיתים וענבים** יוכיחו שהמשקין היוצאין מהן לרצון טמאים ושלא לרצון טהורין...

¹⁶ במלאכת שלמה מזכיר נוסח הגורס במקום תאינים זיתים, וכן ברמב"ם הלכות מעשר יא, ד, וכן ברא"ש.

¹⁷ כך הנוסח בכתב יד קויפמן ובכתב יד קיימברידג', ובכתבי יד נוספים. בכתבי יד אחרים הנוסח הוא: "סלי **זיתים** וסלי **ענבים**..."

¹⁸ במשנה זו סדר המינים הוא סדרם שבפסוק.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

סדר הפרות בכל המשניות שהוזכרו אינו סדר ההבשלה (ענבים לפני זיתים, תאנים לפני ענבים), אלא סדר החשיבות על פי קדימותם ל"ארץ" הראשונה והשנייה, בדומה למה שמצאנו במשקים.

אולם המשניות במקוואות ובמכשירין אינן עוסקות בפרות עצמם אלא במשקים היוצאים מהם, וכפי שראינו לעיל, במקרים אלה סדר הופעת הפרות הוא סדר החשיבות על פי הקרבה למילה "ארץ".

ואולי יש לבאר גם את משנת מעשר שני (פ"ג מ"ו) בדרך דומה. במשנה זו מדובר על פרות שעברו בירושלים, הענבים לדריכה בגת והתאנים לייבוש ולעשותן קציעות. ייתכן, שמכיוון שאין מדובר באכילת הפרות עצמם אלא בלקיחתם לעשיית יין וקציעות, הסדר הנקט הוא על פי הקרבה למילה "ארץ".

משניות שסדרן מוקשה

עד כה ראינו משניות שבהן סדר הפרות הוא סדר ההבשלה ומשניות שבהן הסדר הוא סדר חשיבות הפרות על פי קרבתם ל"ארץ" הראשונה והשנייה. נעמוד עתה על משניות אחדות שסדרן חורג מהסדר שהוצע.

פאה פ"א מ"ה:

ובאלן - האוג והחרובין האגוזים והשקדים הגפנים והרימונים הזיתים והתמרים חייבים בפאה.

כאן הסדר הוא סדר הזכרת הפרות בפסוק, תוך התעלמות מהכלל שהראשון ל"ארץ" השנייה קודם לשני ב"ארץ" הראשונה. כיצד ניתן להבין שינוי זה? ובעצם השאלה רחבה יותר: מדוע הקדים התנא את "האוג החרובין, האגוזים והשקדים" לפרות שבעת המינים? ובלשונו של התו"ט: "ומן הראוי היה להקדים האילנות שנשתבחה בהן הארץ לאותן שלא נשתבחה בהן". התו"ט משיב: "אי נמי, האחרון אחרון אין לקיטתן כאחת כולי האי כמו הראשון שלפניו, ותנא לא זו אף זו קתני".¹⁹ כלומר, המשנה פותחת בפרות שלקיטתם כאחת באופן מוחלט, ובהדרגה עוברת לעסוק בפרות שלקיטתם אינה ממש כאחת,²⁰ אך עדיין אין הם נכנסים לגדרה של התאנה "שאין לקיטתה כאחת" ולכן היא פטורה מפאה. אלא שקשה לקבל פתרון זה, מכיוון שמהבחינה החקלאית קשה למצוא דירוג מדויק מפרות שלקיטתם כאחת באופן מוחלט עד לפרות שלקיטתם במועדים שונים.²¹

¹⁹ תשובתו היא על פי דברי תוס' ר"ה יב ע"א, ד"ה "אידי דחביבא ליה אקדמא".

²⁰ אכן מוצאים אנו במשנה מנחות פ"ח מ"ד: "שלשה זיתים ובהן שלשה שמנים...", דהיינו, לזיתים היו שלושה מועדי ליקוט.

²¹ ש"י פרידמן, 'כל הקצר קודם', לשונו לה (תשל"א), עמ' 128, מציע הסבר לשוני לסדר הפרות המופיע במשנתנו, אך אני מבחין בין פרות שבעת המינים ושאר הפרות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שביעית פ"ט מ"ג:

...רבי שמעון אומר לא אמרו שלש ארצות אלא ביהודה... כל הארצות כאחת
לזיתים ולתמרים...

הסדר במשנה מוקשה, שכן על פי הקריטריונים שצוינו, צריך היה הסדר להיות כסדר
ההבשלה - תמרים ואחר כך זיתים. יחד עם זאת יש לציין שהסדר הנקוט במשנה הוא סדר
הפסוק.²²
נדרים פ"ו מ"ז:

הנודר מן **הענבים** מותר ביין, ומן **הזיתים** מותר בשמן. אמר קונס **זיתים**
וענבים²³ אלו שני טועים...

במשנה זו הסדר ברישא הוא סדר ההבשלה, ובסיפא הסדר על פי "ארץ". על פי העקרונות
שציינו גם בסיפא צריך היה להיות סדר הפרות כסדר ההבשלה.

ג. שבעת המינים בתוספתא

גם בתוספתא²⁴ מוצאים אנו מקורות רבים שבהם מוזכרים צירופים של פרות משבעת
המינים. נעיין תחילה בברייתות המבוססות על המשנה והמקבילות לה.
תוספתא ביכורים פ"ב ה"ח (עמ' 291): "כיצד מפרישין את הבכורים, יורד אדם לתוך
שדה ורואה **תאינה** שבכרה, **אשכול** שביכר, **רמון** שביכר, קושרן במשיחה ואומר הרי אלו
בכורים..."²⁵

התוספתא, כמקבילתה במשנה ביכורים פ"ג מ"א, נוקטת בסדר הבשלת הפרות.²⁵
הלכה נוספת²⁶ שיש לה מקבילה במשנה היא תוספתא שביעית פ"ו הכ"ז-כ"ט (עמ' 194):

²² גם בתוספתא המקבילה למשנה זו (פ"ז ה"ט"ו; מהד' ליברמן עמ' 198) קיים קושי זה, ודברינו בעניין
המשנה תופסים גם לתוספתא.

²³ ברי"ף הגרסה היא "תאנים וענבים". לפי גרסה זו הרישא והסיפא של המשנה נוקטים בסדר ההבשלה.

²⁴ הפניות לתוספתא והציטוטים ממנה הם על פי מהדורת ליברמן.

²⁵ בכתב יד ערפורט האשכול קודם לתאנה, וסדר זה הוא סדר האזכור בתורה.

²⁶ להלן מקורות נוספים בתוספתא המקבילים למשנה מבחינת סדר הבאת הפרות:

תוספתא תרומות פ"ג ה"י"ד (עמ' 119): "אין תורמין שמן על **זתים** הנכתשין ולא יין על **הענבים**
הנדרכות... התורם **זתים** על זתים העתידין לכתש, **ענבים** על ענבים העתידין לידרך..."

סדר זה מצוי אף במקבילה במשנה תרומות פ"א משניות ח-ט. הסדר הננקט הוא על פי "ארץ", מכיוון
שמדובר במשקה היוצא מהפרות. כך הוא הסדר אף בתוספתא עוקצין פ"ג ה"ו (מהד' צוקרמנדל, עמ'
689), המקבילה למשנה עוקצין פ"ג מ"ו: "אלו הן פריצי **זיתים** וענבים אלו היוצאין מתחת הקורה..."
(הלכה בלשון זהה מופיעה בתוספתא טהרות פ"א ה"ה [מהד' צוקרמנדל, עמ' 672]: "ואלו הן פריצי
זיתים וענבים היוצאין מתחת הקורה..."). מקבילה נוספת קיימת בין התוספתא נדרים פ"ז ה"ד (עמ')

זתים של שביעית אין עושין אותן בקתכל... **ענבים** של שביעית אין דורכין אותן בגת אבל דורכין אותן בעריבה... **תאנים** של שביעית אין עושין אותן גרוגרות... מפרדין **רמונים** לעשותן פרד,²⁷ וסוחטין **ענבים** לעשותן צמוקין...

כאן הסדר הננקט הוא סדר החשיבות על פי "ארץ", שהרי מדובר על פרות שבעת המינים הנלקחים לשם הוצאת המשקה מהם. המקבילה לתוספתא זו היא במשנה שביעית פ"ח מ"ו, שם סדר הזכרת הפרות הוא תאנים, ענבים וזיתים שהוא סדר ההבשלה (סדר הפרות במשנה זו מבואר לעיל, הערה 12).

סדר הפרות הרגיל בהלכות שאין להן מקבילה במשנה הוא סדר ההבשלה. דמאי פ"ו ה"ו (עמ' 95):

ישראל שקיבל מחבירו שדהו לקצור כשהוא **שבלין**, כרמו לבצור **בענבים**, זיתיו למסוק **בזיתים** נותן לו כמות שהן.²⁸

מעשרות פ"ג הי"ד (עמ' 241):

...מודים חכמים לר' עקיבא שאם מכר לו **תבואה** לקצור, ו**ענבים** לבצור, ו**זתים** למסוק שלוקט כדרכו ופטור.

סדר שונה מוצאים אנו בהלכות הבאות:

מעשרות פ"ב הי"ג (עמ' 234):

121) לבין המשנה פ"א מ"ו: "נדרה מן התאנים וענבים הפר לתאנים ולא הפר לענבים אסור" לוכל בתאנים וענבים. הפר לענבים ולא הפר לתאנים...".

27) החזרה לענבים בסיפא היא מכיוון שברישיא מדובר על הוצאת משקים מהפרות, בעוד שבסיפא ההתייחסות היא לייבוש הענבים לעשותם צימוקים.

28) וכעין זה בתוספתא דמאי פ"ג ה"ה (עמ' 74): "חבר שחכר מעם הארץ עקרי תאנים ודליות של ענבים מעשר ונותן לו...".

שביעית פ"ח ה"א (עמ' 200): "...הגיע זמן תאנים שלוחי בית דין שוכרין פועלין... הגיע זמן ענבים שלוחי בית דין... הגיע זמן זתים שלוחי בית דין...".

תרומות פ"א הי"ד (עמ' 110 ואילך): "...מי שבא בדרך והיו בידו תאנים וענבים ומלפונית...". מעשרות פ"ג הי"ג (עמ' 240): "מודין בית שמי ובית הלל שלא ימכור אדן גדיש של תבואה ועביט של ענבים ומעטן של זתים...". וכן הנוסח בתוספתא שבת פ"ג ה"ט (עמ' 13): "עביט של ענבים ומעטן של זתים שמשכו אין מסתפקין בהן ביום טוב...". וכן בבבא מציעא פ"ו ה"ב (עמ' 93): "יפוסק עמו על הגדיש של תבואה ועל העביט של ענבים ועל המעטין של זתים...".

סוכה פ"ב ה"ב (עמ' 260): "אמר ר' כשהיינו באין... לבית שערים והיינו אוכלין תאנים וענבים חוץ לסוכה...".

ב"מ פ"ט ה"א (עמ' 111): "השוכר שדה מחבירו והיה בה תבואה לקצור, ענבים לבצור, זתים למסוק...". בבא מציעא פ"ח ה"ט (עמ' 104): "האוכל מן התורה לא יקלף בתאנים ולא ימצמץ בענבים...".

תמורה פ"ד ה"ז (מהד' צוקרמנדל, עמ' 555): "נתן לה חיטין לעשות סולת, ענבים לעשות יין, זיתים לעשות שמן...".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

פעלים שהיו מנכשין בשדה ומעדרין בשדה, לא יאכלו מן הזית ומן התאנה...

בסדר זה נוקטת אף תוספתא ברכות פ"ב, ה"ח (עמ' 7): "פועלים קורין בראש האילן ומתפללין בראש הזית או בראש התאנה..."

בשתי הלכות אלו הסדר הוא סדר הקדימה ל"ארץ", הואיל ואין מדובר בפועלים העוסקים בפרות, אלא בפועלים העובדים בעצים. אכן, כאשר התוספתא במעשרות פ"ב הי"ד (עמ' 234) מזכירה: "פועלין שהיו עוודין בתאנים וגודרין בתמרים ומוסקין בזתים אוכלין ופטורין...", הסדר הוא סדר הבשלת הפרות, מכיוון שמדובר על היתר אכילת הפועלים בעת הקטיף.

עקרון ההבשלה מצוי אף בתוספתא העוסקת בסלי שבעת המינים.

תוספתא דמאי פ"ג הי"ב (עמ' 76):

...רבן שמעון בן גמליאל אומר... סלי תאנים וסלי ענבים וקופות של ירק לימין במדה גסה מלימין ולמטה במדה דקה...

לעומת זאת בתוספתא דמאי פ"ו הי"א (עמ' 96), הסדר שונה:

לקחו גדיש של תבואה ועביט של ענבים ומעוטן של זיתים, זה מעשר שלו וזה מעשר שלו. אם לקחו ואחר כך שיתפו צריך לעשר על הכל. זה שהביא שחרי שבליים משלו, וזה שהביא שחרי שבליים משלו, זה הביא סלי זיתים משלו, וזה הביא סלי זיתים משלו, זה הביא סלי ענבים משלו, וזה הביא סלי ענבים משלו או שבצרו כרמיהן לתוך גת אחת, אחד מעשר ואחד אינו מעשר...

הסדר הנקט ברישא הוא סדר ההבשלה, אך בסיפא שונה הסדר מסדר ההבשלה לסדר הקדימות על פי "ארץ". נראה שסיים בענבים כדי להסמיכם למקרה בסופה של התוספתא - "או שבצרו כרמיהן לתוך גת אחת".

עד כאן נוכחנו לראות שהתוספתא נוקטת באותם עקרונות של סדר הפרות במשנה גם בהלכות שאין להן מקבילה במשנה.

לעומת זאת בהלכות העוסקות בתוצרים היוצאים משבעת המינים אנו מגלים חוסר אחידות.

תוספתא תרומות פ"ג הט"ז (עמ' 120):

התורם ענבים לשוק ועתיד לעשותן צימוקים, תאנים ועתיד לעשותן גרוגרות, רמונים ועתיד לעשותן פרד...

וכן בתוספתא תרומות פ"ט הי"ט (עמ' 157):

זתים של תרומה טהורין ייעשו שמן, טמאין לא ייעשו שמן, ענבים בין טמאות בין טהורות לא ייעשו דברי ר' מאיר...

הסדר הנקט בשני מקורות אלו הוא סדר החשיבות לפי "ארץ". לעומת זאת בהלכות הבאות נקט סדר ההבשלה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

תוספתא שביעית פ"ד הי"ט (עמ' 184) :
...אין מביאין **ענבים** מחוצה לארץ לארץ ודורכין אותן בארץ, ולא **זתים** מחוצה
לארץ לארץ...

וכן בתוספתא תרומות פ"ג הי"ח (עמ' 121) :
...בן לוי שנתמנו לו **שבלין** ועתיד לעשותן גורן, **ענבים** ועתיד לעשותן יין, **זתים**
ועתיד לעשותן שמן...

וכן בתוספתא מעשרות פ"ב הי"ב (עמ' 231) :
...מודה ר' ליעזר לחכמים בתורם **שבלין** ועתיד לעשותן גורן, **ענבים** ועתיד
לעשותן יין, **זתים** ועתיד לעשותן שמן...

נסיים בהזכרת תוספתא שהסדר בה מוקשה.
ביכורים פ"ב, הי"ח (עמ' 291 ואילך) :

מצוה להביאם בשבעה כלים, ואם הביאן בכלי אחד יצא. כיצד הוא עושה? מביא
שעורין ונותן מלמטה ודבר אחר על גביהן. **חטיין** על גביהן ודבר אחר על גביהן.
זתים על גביהן ודבר אחר על גביהן. **תמרים** על גביהן ודבר אחר על גביהן.
רמונים על גביהן ודבר אחר על גביהן. **תאנים** למעלה מכולן. ומקיפין להן
אשכולות של **ענבים** מבחוץ.

האם יש סדר כלשהו באופן הנחת פרות הביכורים?
בפסיקתא זוטרת²⁹ בפרשת כי תבוא למדנו: "כיצד סודרין? דבר שנשמר נותנו למטה
ודבר שאינו נשמר נותנו למעלה". וכבר מקשה בעל 'חסדי דוד' על התוספתא ועל נימוק זה
באומרו שאם הסדר הוא שמירת הפרות, אי אפשר להניח רימונים על זיתים ותמרים.³⁰
לגר"א ישנה נוסחה שונה בתוספתא.³¹ לפי גרסתו הסדר הוא: שעורה, חיטה, תמר,
זית, רימון, תאנה וגפן. כנראה הסדר כאן הוא שכל החשוב יותר נמצא למעלה יותר. בדגן
- החיטה חשובה משעורה ולכן החיטה מעל השעורה, ואילו בפרות הארץ סדר החשיבות
הוא על פי הפסוק בספר דברים, אם כי ללא התחשבות בהפסקת ה"ארץ" השנייה.

²⁹ פסיקתא זו מצויה רק בכתב יד הנוצר בתוספתא כפשוטה, בכורים פ"ב, עמ' 847.

³⁰ רבנו דוד פארדו, תוספתא עם פירוש חסדי דוד, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' תקטו.

³¹ בירושלמי (ביכורים ט ע"א), סדר הפרות שונה מהתוספתא כתב יד וינה וכן מגרסת הגר"א - שעורה,
חיטה, תמרים, רימונים, תאנים, זיתים וענבים. ועיין בפירוש חסדי דוד המזכיר את הגרסות השונות,
ומנסה לבאר בדוחק את הגרסה בכתב יד וינה (גמרא זו אינה מופיעה בדפוס ונציה של הירושלמי).

ד. סיכום

בספר דברים נזכרים פְּרוֹת שבעת המינים, וחשיבותם היא על פי הקרבה למילה "ארץ" הראשונה או השנייה. לעומת זאת בתלונת בני ישראל בספר במדבר (כ', ה) הסדר הננקט הוא סדר ההבשלה.

במשנה ובתוספתא מוצאים אנו מקורות רבים בהם מוזכרות סדרות של פְּרוֹת משבעת המינים. גילינו שכאשר מדובר על קטיף הפְּרוֹת או על אכילתם המשנה והתוספתא נקטו בסדר הבשלתם של הפְּרוֹת. כאשר מוזכרים הפְּרוֹת בהקשרים אחרים, כגון דיון בעצים עצמם או בגרעיני הפרי או מתוך התייחסות למיצי הפְּרוֹת - הסדר שנקבע תואם את הסדר שנפסק להלכה, ולפיו סדר החשיבות הוא על פי הקדימה למילה "ארץ" שבפסוק בדברים: חיטה, זית, שעורה, תמר, גפן, תאנה ורימון. חשיבות זו אינה עניין תאורטי בלבד. הגמרא בירושלמי (ביכורים פ"א, סג ע"ד) שואלת: "ר' ברכיה בשם רבי שמואל בר נחמן, ולמה כתיב 'ארץ' 'ארץ' שני פעמים?" ומשיבה הגמרא: "להודיעך שאין הבית עומד אלא על שני דברים הללו".

הרידב"ז מפרש (שם, ד"ה ר"ב בשם רשב"ן) את הגמרא, ומסביר שהדגן והשמן הם עיקר מזונו של האדם, ולכן כתבה התורה "ארץ" פעמיים, והסמיכה לראשון את הלחם ולשני את השמן. מכאן שחידושם של האמוראים לגבי חשיבותם של פְּרוֹת שבעת המינים מבוסס על המציאות בה לפְּרוֹת המצויים בסוף רשימת פְּרוֹת שבעת המינים הייתה חשיבות מרובה ביותר.

נוכחנו אף לראות שדרשתנו של רב המנונא - המקדימה את הקרוב ל"ארץ" השנייה - מעוגנת היטב בסדר הפְּרוֹת שבמשנה ושבתוספתא.

במקרים מועטים ביותר שבהם המשנה או התוספתא חרגו מכללים אלו, הצלחנו לעתים למצוא סיבה מיוחדת לכך שעורכי המשנה והתוספתא נקטו בסדר שונה. לצד זאת מצאנו שמועטים ביותר המקרים בהם הסדר הננקט הוא סדר הזכרת הפְּרוֹת בספר דברים.